

Z pozície sociológa sa chceme v tejto štúdii pozrieť na „klasickú“ problematiku hodnotových orientácií. V centre pozornosti budú teoreticko-metodologické otázky.

Nazdávame sa, že pri hľadaní referenčného rámca problematiky hodnotových orientácií možno využiť *teóriu dispozícií*, ako ju rozpracovali Jadov a kol. [1979]. Táto hlboko rozpracovaná a pozoruhodná teória, založená aj na široko koncipovanom výskume, získala v sovietskej sociológii a sociálnej psychológii značný vplyv. Ukazuje sa, že regulatívne funkcie hodnotových orientácií osobností nevystupujú izolovane, ale že hodnotová orientácia predstavuje súčasť širšieho a zložitejšieho systému dispozícií. Chápeme to tak, že tieto dispozície sú pripravené „k použitiu“ zo strany osobnosti pre jej relatívne samohybnú činnosť; sú výrazom jej dosiahnutej orientácie a samy ju orientujú pri výbere spomedzi existujúcich možností. V koncepcii V. A. Jadova hodnotové orientácie spolu so všeobecnou zameranosťou záujmov osobnosti na isté sféry skutočnosti predstavujú vyššiu úroveň celej hierarchie dispozícií. Táto vyššia úroveň koordinuje a riadi nižšiu úroveň tzv. zovšeobecnených sociálnych postojov („ustanovok“) a tie zasa obdobne vystupujú vo vzťahu k nižším, tzv. situačným postojom; opačný funkčný vzťah neplatí. V systéme dispozícií vyššia úroveň, najmä zameranosť záujmov, dominuje a organizuje celý systém orientácií osobnosti v sociálnej skutočnosti. „...vyššie zložky tu nesú zodpovednosť za harmonizáciu nižších zložiek, nie však natoľko strnulú harmonizáciu, aby to bránilo pružnému situačnému správaniu; najmä z tohto dôvodu situačné sociálne postoje sa vyznačujú značnou autonómiou v rôznych dispozičných štruktúrach“ [Jadov a kol. 1979 : 81]. Reálne správanie subjektu nie je ovplyvnené iba tou-ktorou dispozíciou, adekvátnou danému „úseku“ správania. Na jeho reguláciu sa zúčastňuje systém dispozícií ako celok; teda nie iba situačné sociálne postoje, ale aj všeobecnejšie dispozície (medzi ktoré sa radia aj hodnotové orientácie). Správanie osobnosti predstavuje „tendenciu, v rámci ktorej jednotlivé činy sa buď priamo zhodujú s istou všeobecnou ‚osou‘ alebo kolíšu okolo nej; smer ‚osí‘ je určený vyššie umiestnenými dispozíciami“ [Jadov a kol. 1979 : 176]. Vyššie dispozície tak dominantne pôsobia nie iba pri usporadúvaní nižších dispozičných útvarov, ale aj pri usporadúvaní aktov správania osobnosti.

V takomto širšom rámci, kde sa nám však žiada ešte osobitne vyzdvihnúť princíp relatívnej samohybnosti jednotlivcov a sociálnych systémov, možno dobre skúmať problematiku hodnotových orientácií. V tejto štúdii nám bude teória dispozícií slúžiť predovšetkým ako kontext; využijeme však tiež viaceré pozoruhodné idey Jadovovej koncepcie.

Problematika hodnotových orientácií nie je výlučným vlastníctvom sociológie. Špecifikom sociologického prístupu tu zrejme je, že hodnotové orientácie nás zaujímajú v tom svojom aspekte, kde prinášajú svoju čiastkovú informáciu o stave, kvalite, smerovaní sociálneho systému, o efektívnosti či neefektívnosti v ňom uplatňovaných mechanizmov, o zhode spoločenských a individuálnych orientácií, presvedčení a smerovaní, o vhodnosti či nevhodnosti týchto individuálnych faktorov spoločenského diania, o situácii v jednotlivých spoločenských skupinách a prostrediach. S tým potom súvisí, že pri sociologickom skúmaní hodnotových orientácií

sa nemusíme sústreďovať na tie problémy a tie výpovede, ktorých relevanciu by som nazval — s vedomím zjednodušenia — intra-individuálnou. Pri sledovaní hodnotových orientácií by sme mali tieto identifikovať nielen vo vzťahu k mikroprostrediu, k mikrorovine sociálneho života (napr. k svojmu zdraviu, rodine, povolaniu a pod.), ale aj vo vzťahu k makrorovine (k ekonomickým, politickým a ideologickým princípom a skutočnostiam spoločenského života). Tieto orientácie by sme mali zachytávať tak v dimenzii každodennosti, ako aj v ich stránke historicity. Konečne, špecifickým, aspoň dodnes charakteristickým znakom sociologického skúmania hodnotových orientácií, napr. oproti prístupu psychologickému, je zrejme tiež nižší stupeň štandardizácie a kodifikovanosti používaných výskumných postupov, indikátorov a batérií otázok. Tento znak môže byť výsledkom nespokojnosti s dosahovanými výsledkami a s postupmi, ktoré k nim vedú.

Pochopiteľne, aj v tomto prípade platí, že spomínané maximálne úlohy sociologického prístupu sa nevzťahujú nevyhnutne na každý jednotlivý sociologický výskum, prieskum či anketu. Ciele sú vo väčšine prípadov omnoho skromnejšie, zväčša totiž zistiť v skúmanom prostredí existujúce preferencie spomedzi vybraných a predkladaných „hodnôt“. Skromnosť cieľov však prekáža menej než malá objavnosť zistení. To posledné totiž ľahko môže viesť k nesprávnemu záveru, že skúmanie hodnôt v sociológii je lapaním nepolapiteľného a ako také nemá tu mať miesto. Iným, závažnejším faktom, nad ktorým sa už nedá prejsť jednou vetou, je skutočnosť, že v poslednom čase i viacero špičkových výskumníkov s rozvinutou metodologickou reflexiou sa kriticky zamýšľa nad validitou výsledkov výskumov hodnotových orientácií. Kriticky upozorňujú napr., že „doterajšie metodiky a techniky skúmania hodnotových orientácií neumožňujú hlbšiu analýzu a... dosiahnuté výsledky sú viac či menej zjednodušením, popri prípade skreslením danej skutočnosti“; „dochádzame stále k obdobným záverom bez ohľadu na demografickú a sociálnu štruktúru skúmanej populácie“ [Holda-Čermáková 1980 : 412, 413]. Neraz výskumníci dochádzajú k dramatickému záveru, že výskumné zistenia sú skôr *metodologickým artefaktom*, než pravdivým odrazom skutočnosti. Takýto záver, pravda, v hypotetickej podobe, uvádzajú napríklad Holda-Čermáková [1980 : 418].

Použijeme ostro ladenú formuláciu o metodologickej artefaktualnosti výskumných zistení ako východisko našich ďalších úvah. Ostrosť a možno až priostrosť východiskovej formulácie neprekáža: vedie nás priamo k odkrývaniu slabých miest a snáď nám pomôže pristaviť sa i tam, kde by sme inak chybu prehliadli či mávli nad ňou rukou.

Skutočnosť, že výsledky výskumov hodnotových orientácií sa často vyznačujú nízkou validitou, je viacnásobne podmienená. Príčinou sú nedostatočne rozpracované momenty, či už teoretickej alebo metodologickej povahy. Poukážeme v ďalšom na niektoré *problémy* takéhoto charakteru, kedy ich nesprávne či nedostatočné riešenie vedie k zjednodušeniam a chybám, ktoré sa môžu i kumulovať. Vopred zdôrazňujeme diskusný charakter predkladaných úvah. Širšie rozvinutie niektorých myšlienok a tvrdení možno nájsť v štúdiu Krivý [1984]. Pri našich úvahách vychádzame z toho, že podľa možnosti treba vždy — a pri narazení na teoreticko-metodologickú bariéru ďalšieho postupovania to platí obzvlášť — prinajmenšom: 1. explikovať zamlčané predpoklady, 2. identifikovať slabé miesta (ktoré sú buď nepochybne slabými alebo aspoň v tomto zmysle prichádzajú do úvahy), 3. systematicky vysvetliť, v čom spočíva ich nedostatočnosť. Predkladané úvahy sú pokusom v takomto smere.

## 1. Problémy viažuce sa priamo k hodnotám a k hodnotovým orientáciám

### 1.1. Problém rôznorodosti

Hodnoty sú z hľadiska, ktoré nás teraz zaujíma, tým, na čo sa sociálny subjekt orientuje ako na čosi dôležité, významné. Hodnoty, ako vystupujú v živote jednotliv-

cov, skupín a spoločností, nie sú však rovnorodé, aby sme ich mohli jednoducho zachytiť a zobraziť či umiestniť na jednom a tom istom kontinuu, rebríčku, ale sú rôznorodé. Znamená to, že medzi nimi sa nachádzajú také, ktoré majú rozmanitú kvalitu a nemôžeme ich priamo, bezprostredne porovnávať v zmysle ich vyššieho či nižšieho umiestnenia. Ich rôznorodosť sa prejavuje aj v tom, že inak vznikajú, majú iné miesto v štruktúre osobnosti, inú motivačnú silu, iný status a dôsledky, funkcie a snád sú aj spojené s inými mechanizmami.

Najznámejším vydelením rôznorodých hodnôt je rozlíšenie hodnôt-cielov a hodnôt-prostriedkov (instrumentálnych hodnôt), ako to robia napríklad Jadov a kol. [1979] a viacerí ďalší. Niečo je pre nás významné samo osebe, je to cieľovou hodnotou, niečo iné zasa iba ako nástroj, prostriedok pre dosiahnutie tohto cieľa. Neprekvapuje, že väčšiu prestíž mávajú obvykle hodnoty-ciele; svoju činnosť však jednotlivci častejšie zameriavajú bezprostredne na hodnoty-prostriedky. Jadov a kol. [1979 : 52] uvádzajú, že hodnoty-prostriedky sú menej stabilné než hodnoty-ciele; v porovnaní s nimi sa vyznačujú tiež väčšou individuálnou rozrôznenosťou a v tomto zmysle väčšou neurčitostou hodnotových štruktúr. Striktné a definitívne rozlíšenie uvedených dvoch druhov hodnôt je však sotva možné, pretože stabilitu obrazu „ruší“ dialektika života — dialektika cieľov a prostriedkov. Dosiahnutie bližších cieľov je spravidla prostriedkom pre dosiahnutie cieľov vzdialenejších. Najdôležitejšie prostriedky zasa môžu vyžadovať toľko energie a priťahovať toľko pozornosti sociálneho subjektu, až začnú objektívne dominovať a aj vo vedomí subjektu môžu začať byť chápané ako cieľ sám osebe.

Ossowski [1967] rozlišuje niekoľko dvojíc rôznorodých hodnôt a tieto dvojice považuje vždy za hodnotové škály, ktoré nie sú priamo, bezprostredne porovnateľné. Popri predchádzajúcich rozlišuje ďalej hodnoty pocítované a hodnoty uznávané, ako aj hodnoty výnimočné a hodnoty každodenné. Utváranie škály pocítovaných hodnôt vymedzuje v závislosti na emocionálnych reakciách jednotlivcov (čo sa nám nezdá byť najšťastnejším spôsobom charakterizácie); oproti tomu hodnoty uznávané sú prejavom uznania zo strany hodnotiacich jednotlivcov, ich presvedčenia o objektívnom význame príslušných skutočností pre dané sociálne prostredie. Nazdávame sa, že podstatu rozdielu vystihuje presnejšie rozlíšenie osobných a neosobných hodnôt, ako ho uvádzame o niečo ďalej. Hodnoty výnimočné charakterizuje S. Ossowski zasa ako tzv. vyššie hodnoty, ktoré sú v danom prostredí vysoko cenené, a preto jednotlivci radi zdôrazňujú a nezriedka i predstierajú svoj pozitívny vzťah k nim. Oproti tomu hodnoty každodenné sú skôr hodnotami malého kalibru, ktoré sa viažu na javy skôr súkromného charakteru. Hoci u mnohých jednotlivcov práve ony dominantne ovplyvňujú každodennú činnosť, nebývajú spravidla príliš vystavované na obdiv verejnosti. Uvádzané hodnoty rôznych typov možno porovnávať iba za istých podmienok. Čiastočne ich možno porovnať vzhľadom k istému spoločnému kritériu ako je vynaložený čas, peniaze a pod. Adekvátnejšie a spoľahlivejšie však bude také porovnanie, ktoré sa bude opierať o skutočnú voľbu v navodenej či nenavodenej situácii — nepochybne totiž sociálny subjekt býva v živote nezriedka donútený vyberať si a voliť aj medzi hodnotami rôznych typov. S vedomím, že mnoho otázok rôznorodosti hodnôt zostáva otvorených, treba vysloviť vo vzťahu k našej výskumníckej praxi prinajmenšom nasledovný záver: jednoduché usporadúvanie hodnôt rôznych typov do poradia na jedinom hodnotovom rebríčku z uvedených hľadísk neobstojí a stráca hodne zo svojej oprávnenosti.

Možno práve rôznorodosť hodnôt by pomohla z veľkej časti vysvetliť tie sociologicky neprijemné prípady, kedy výskumami získané obrazy hodnotových rebríčkov zlyhávajú v konfrontácii s dramaticky sa rozvíjajúcimi historickými udalosťami a správaním aktérov. Skutočné vyzdvihovanie tých-ktorých hodnôt do popredia a ich zapájanie do činnosti je totiž podmienené aj historickou situáciou a celkovým

charakterom podmienok, ku ktorým sa viažu diferencované vyhlídky na realizáciu hodnôt.

Psychológ J. Grác rozlišuje hodnoty: a) daným subjektom nepoznané, b) ním síce poznané, ale neuznávané, c) síce ním uznávané, ale neželané, d) hodnoty subjektom uznávané a želané. Motivačná sila posledne menovaných hodnôt je zjavná [Grác 1979 : 40 an.]

Podobne ako rôznorodé môžeme uviesť na jednej strane tzv. pozitívne hodnoty, t. j. tie, ktoré subjekt priťahuje, a na druhej strane hodnoty negatívne, t. j. tie, ktoré subjekt odpudzuje. Nepochybne činnosť jednotlivcov, skupín a sociálnych systémov možno popisovať nielen v kategóriách toho, čo ich priťahuje, ale aj toho, čo ich odpudzuje. Pritom v prípade pozitívnych a negatívnych hodnôt ide skôr o dva typy než o dve stránky jedného typu hodnôt. V dôsledku toho sociálny subjekt nemusí nevyhnutne odmietať protipól toho, čo vyzdvihuje. Výskumné zistenia A. A. Gorbatkova — ako uvádzajú Jadov a kol. [1979 : 49] — hovoria, že hierarchická štruktúra pozitívnych hodnotových orientácií osobnosti sa nekryje s hierarchickou štruktúrou záporných hodnôt. Obe predstavujú relatívne samostatné podštruktúry. S ich existenciou sú spojené tiež dva typy motivácie: úsilie dosiahnuť úspech a úsilie vyhnúť sa nezdaru. Nazdávame sa ďalej, že jednostranná výskumnícka sústredenosť na pozitívne hodnoty je ešte inak neoprávnená. V mnohých prípadoch totiž z logických či sociologických dôvodov ani nemôžeme hovoriť o protipóle danej hodnoty, a to preto, lebo ho jednoducho nieť (čo je protipólom športu, hudby, sexu a pod.?). Z uvedených dôvodov nám nepostačí dedukcia, ale potrebujeme zakomponované skúmanie celej oblasti negatívnych, odpudzujúcich hodnôt.

Ďalším príkladom hodnôt, chápaných ako rôznorodé v uvedenom zmysle, sú hodnoty osobné a hodnoty neosobné. Ich vzťah nie je vhodné charakterizovať ako vzťah „súkromných“ a „verejných“ hodnôt subjektom vyzdvihovaných. Ide skôr o to, že v prípade osobných hodnôt vystupuje do popredia význam istých skutočností práve pre daného jednotlivca, zatiaľ čo pri neosobných hodnotách sú to skutočnosti, ktorých význam v živote daného sociálneho celku sa uznáva, i keď trebárs osobné spojiť je tu veľmi slabé. Význam zdravotníckych služieb či verejnej dopravy môže uznávať aj taký jednotlivec, ktorý ich nepoužíva a neočakáva použiť, prípadne iný, ktorý nemá s nimi osobne dobré skúsenosti. Poctivú a disciplinovanú prácu možno zasa vyzdvihovať, ale nezriedka s nevyslovenou výhradou, aby sa príslušná požiadavka nevzťahovala na samotného dotyčného jednotlivca. Rozdiel medzi neosobnou a osobnou rovinou hodnotového posudzovania skutočností budeme nakoniec ešte ilustrovať starším zistením z výskumu sociálnej kontroly [Hirner-Krivý-Schenk 1974]. Pri sledovaní tzv. spôsobov uvoľňovania konfrontačného napätia bolo vyčlenených šesť typov, ako môže pracovník reagovať pri zistení nedostatku: 1. nedostatok vyvolá v ňom napätie, ale pracovník mlčí; 2. hovorí o tom v úzkom kruhu; 3. vystúpi proti vinníkovi; 4. obráti sa na verejnú mienku v danom systéme; 5. mobilizuje vedenie podniku; 6. v záujme nápravy využíva viaceré z týchto spôsobov. Hodnotenie uvedených typov zo strany respondentov sa sledovalo práve na dvoch rovinách, na rovine neosobnej ako všeobecná preferencia a na rovine osobnej ako voľba, výber pre seba. Výsledky obsahuje tabuľka 1.

Ukazuje nepochybný posun osobného hodnotenia oproti neosobnému. Zatiaľ čo u 49 % respondentov rozdiel nebol, 51 % hodnotilo na uvedených dvoch rovinách rozdielne a mnohí si pre seba vyberali aj také spôsoby, ktoré vo všeobecnosti priamo odsúdili.

Záverom platí, že ak nepostihujeme hodnoty v ich rôznorodosti chápanej v uvedenom zmysle, znamená to, že získavame silne zjednodušený obraz skutočného rozloženia. Silu niektorých hodnôt preceňujeme, iných zasa podceňujeme; nezdôvodnene očakávame, že vystúpia v istých situáciách a súvislostiach, na ktoré však v skutoč-

*Tabuľka 1. Neosobné a osobné hodnotenie spôsobov uvoľňovania konfrontačného napätia (preferencia v %)*

| Spôsob (typ) | neosobné hodnotenie | osobné hodnotenie<br>(výber pre seba) |
|--------------|---------------------|---------------------------------------|
| 1            | 7,9                 | 13,4                                  |
| 2            | 5,2                 | 3,0                                   |
| 3            | 36,1                | 39,4                                  |
| 4            | 11,5                | 4,4                                   |
| 5            | 25,5                | 32,8                                  |
| 6            | 13,8                | 7,0                                   |
| Spolu        | 100,0               | 100,0                                 |

nosti nie sú viazané. Navyše, iné charakteristiky než je „sila“ hodnôt prakticky ani nerozlišujeme, ponúkame preto sploštený obraz. Pravda, v konkrétnom výskume z viacerých dôvodov nie je jednoduché rešpektovať rôznorodosť hodnôt. Minimum, ktoré sme povinní urobiť ešte dovtedy, než začneme postihovať hodnoty aj v takto chápanej ich rôznorodosti, je to, aby sme si boli vedomí nášho zjednodušovania a upozorňovali naň.

## 1.2. Problém hierarchičnosti

Orientácie osobností, skupín i spoločností sa prejavujú zároveň na viacerých úrovniach všeobecnosti. V tomto zmysle sú teda viacúrovňovým či mnohoúrovňovým fenoménom. Celkove platí, že orientácie subjektu na rôznych úrovniach všeobecnosti medzi sebou súvisia. V konkrétnych prípadoch ale ich vzájomný vzťah môže byť aj porušený. Existuje dosť príkladov na to, že istá orientácia na všeobecnej úrovni sa spája s odlišnou a niekedy priam protikladnou orientáciou na menej všeobecnej či veľmi konkrétnej rovine. Vysoké vyznávanie hodnoty zdravia, ktoré zisťujú prakticky všetky výskumy, ešte nevylučuje toleranciu voči fajčeniu, nepravidelnému stravovaniu, nedostatočnému pohybu a nevylučuje ani honbu za rizikovou prácou s príslušným príplatkom. Jednotlivec vyznávajúci demokratické princípy v spoločnosti môže presvedčené a silne autoritársky vystupovať vo vlastnej rodine. Tieto a ďalšie prípady sú spôsobené popri inom aj uplatnením rozdielnej úrovne hodnotovej orientácie. Marody-Nowak [1983 : 18] vyzdvihujú ako príčinu diferencujúci vplyv spôsobov transformácie všeobecných hodnôt a aspirácií na konkrétnejšie úrovne a stavy skutočnosti. Jadov a kol. [1979 : 80] zistili, že nesúlad nachádzame najmä na najnižšej úrovni systému dispozícií, vo variantoch tzv. situačných sociálnych postojev. Konzistentnosť systému dispozícií, o ktorých V. A. Jadov uvažuje, býva teda najčastejšie porušovaná práve tu. Nie je to bezfunkčné: dovoľuje to pružné situačné správanie.

Väčšina výskumov hodnotových orientácií trpí na prílišnú všeobecnosť položiek, s ktorými pracujú. Nejasným sa tak stáva obsah, ktorý takýmto položkám respondent priisudzujú a taktiež transformácie, ktorým tieto položky podliehajú pri „zostupe“ na konkrétnejšie roviny. D. Holda so Z. Čermákovou zdôrazňujú preto potrebu pracovať vo výskumoch s položkami konkrétnejšími [Holda-Čermáková 1980 : 100].

V tejto súvislosti sami formulujeme potom požiadavku viacúrovňového či mnohoúrovňového prístupu k skúmaniu hodnotových orientácií. Takýto prístup by zisťoval

a zaznamenával hodnotové orientácie na viacerých úrovniach všeobecnosti: či sú tu sformované a ak sú, akú majú podobu.

Takúto požiadavku viacúrovňového skúmania hodnotových orientácií sme sa snažili rešpektovať vo výskume hodnotových orientácií a postojov študentov, ktorý sa v roku 1984 uskutočnil na Filozofickej fakulte UK v Bratislave v rámci širšieho výskumu svetonázorovej výchovy [Krivý 1985]. Vo výskume boli respondentom predložené na posudzovanie isté stimuly, ktoré sa ako indikátory vzťahovali k rôznym sledovaným oblastiam či okruhom života. Sledovali sa teda orientácie tak na úrovni všeobecných životných okruhov (napr. štúdium, povolanie, vzťah k druhému pohlaviu, kultúra, životná úroveň, šport, zdravie, hodnoty socialistickej spoločnosti a pod.), ako aj konkrétnejšie na úrovni dielčích stránok týchto oblastí či okruhov. Nazdávame sa, že týmto viacúrovňovým prístupom sa prehĺbila významovosť informácií: lepšie poznávame vnútornú naplnenosť všeobecných orientácií a z druhej strany sa zasa viac dozvedáme o základnom zarámovaní dielčích orientácií.

Ak postulujeme na tomto mieste požiadavku viacúrovňového sledovania hodnotových orientácií, sme si zároveň vedomí, že je diskutabilné, či na všetkých úrovniach všeobecnosti ide práve o orientácie hodnotové. Všeobecnejší problém vymedzenia hodnotových orientácií oproti iným, príbuzným a iba ťažko odlíšiteľným orientáciám sa tu prejavuje špecificky. Časť z toho, čo niektorí autori považujú za orientácie hodnotové, budú iní považovať za orientácie skôr záujmové, normatívne, aspiračné, potrebnostné a pod. Námietky druhých vedú niekedy prvých k takému postupu, v rámci ktorého sa orientácie týkajúce sa záujmov, noriem, aspirácií a pod. stávajú dimenziami, t. j. podriadenými súčasťami hodnotových orientácií. V našom špecifickom prípade k tomu pristupuje možné nahradenie hodnotových orientácií postojmi; ako charakteristický znak postojov — vo vzťahu k hodnotovým orientáciám — sa totiž uvádza ich väčšia konkrétnosť. Ak k všetkým týmto spomenutým nejasnostiam pridáme aj tú základnú komplikáciu, ktorá vyplýva z odlišného chápania hodnoty v axiológii, v ekonómii, v psychológii a v sociológii, nazdávame sa, že je tu dosť dôvodov pre to, aby sme hľadali nejaké zásadnejšie východisko. Možno uvažovať, že týmto východiskom by mohol byť pojem *sociálne orientácie*, ktorý by nám slúžil ako pojem všeobecný. V tomto zmysle i L. Ch. Džilavjan a I. A. Arakeljan chápu sociálnu orientáciu: tá zahŕňa i hodnotovú orientáciu [Obraz 1979 : 62]. Termín „orientácia“ je prevzatý z bežného jazyka, a preto aj v spojení s prívlastkom „sociálna“ zostáva mnohoznačným. Aspoň všeobecne však možno sociálne orientácie charakterizovať tak, že sú to orientácie sociálnych subjektov (individuálnych, skupinových, sociálnych) v sociálnom svete. Zahŕňajú Jadovove dispozície i orientáciu činnosti, vzťahujú sa bezprostredne nie iba k osobnostiam (ako uvádzané dispozície), ale aj priamo k skupinám a spoločenským celkom. Poznávanie týchto orientácií má prvoradú dôležitosť. Sociálne orientácie treba skúmať na rôznych dimenziách, v rôznych typických prejavoch a na viacerých úrovniach všeobecnosti. Až v ďalšom je potom dôležité, akým *druhom* sú tie-ktoré orientácie: či sú hodnotovou orientáciou, záujmovou orientáciou, aspiráciami, postojmi či podobne. Názor, že takéto rozlišovanie má až druhoradý význam, je čiastočne podopretý aj nasledovným výskumným zistením. „Oproti očakávaniam hranice medzi dispozičnými útvarmi rôzneho stupňa všeobecnosti sa ukázali byť nie natoľko určité a jasne vymedzené.“ [Jadov a kol. 1979 : 188]. Pritom uvedené rozlišovanie je takto dôležité iba vtedy, ak sa za slovnými rozdielmi nachádzajú aj rozdielne sociologické realie: zdroj vzniku, mechanizmus vznikania, hĺbka a šírka vybudovanosti, zapojenie do motivačnej štruktúry a pod., a najmä, pravda, odlišnosť povahy príslušného javu.

Rozvinutím a používaním pojmu sociálne orientácie by zrejme bolo tiež možné pojmovo zvýrazniť potrebu sociologického charakteru sociologického skúmania hodnotových orientácií i celej príbuznej problematiky.

Našou dnešnou hlavnou úlohou je ale analyzovať problémy súčasného skúmania a v ňom ide doposiaľ o skúmanie hodnotových orientácií.

### 1.3. *Problém mnohodomenzionálnosti*

Hodnotové orientácie považujeme za viacdomenzionálne skutočnosti. Všetky diskusie o tom, aké, ktoré dimezie sú rozhodujúce, ktoré teda treba aj vo výskumníckom zmysle vyzdvihnúť, na uvedenej skutočnosti nič nemenia, ale naopak ju podčiarkujú. Aj v tomto prípade potom platí, že ak pristupujeme k skúmaniu hodnôt a hodnotových orientácií „ako takých“, jednodomenzionálne, bez rozlíšenia vnútorných dimezií javu, platíme za to značnú daň: sme málo analytici, málo plastici, silne zjednodušujeme, ochudobňujeme vnútornú bohatosť javu.

Pomerne známe sú dimezie hodnotových orientácií, ktoré boli vyzdvihnuté a uplatnené v modeli D. O. S. A. (dôležitosť — očakávanie — spokojnosť — aktivita). Z inej voľby dimezií vychádza model Z. V. A. N. (záujem — význam — aspirácie — normy). Výsledky ich použitia hodnotia D. Holda so Z. Čermákovou ako nie uspokojivé [Holda-Čermáková 1980 : 95]. Nespokojnosť s doterajšími formami viacdomenzionálnych modelov ale ešte neznamená odmietanie samotnej myšlienky viacdomenzionálnosti, a teda ani zavrhnutie hľadania adekvátnejších postupov. Spomínaní autori sa v tomto zmysle zameriavajú na odkrývanie postojových zložiek hodnôt. Sami zasa navrhujeme a upozorňujeme na isté pozitívne možnosti modelu D. R. A. (dôležitosť — realizácia — aspirácie), keď práve na týchto troch dimeziách sme sa snažili aj empiricky postihnúť hodnotové orientácie. Na tomto modeli bola postavená diplomová práca [Rypák 1984], v rámci ktorej sa uskutočnil prieskum hodnotových orientácií vybraných skupín mládeže. Prevažne pozitívne skúsenosti z tohto jedného uplatnenia hovoria o úspornosti (úspora jednej dimezie oproti spomenutým štvordomenzionálnym modelom), o slušnej rozlišovacej schopnosti, o dobrom vnímaní špecifik jednotlivých dimezií zo strany respondentov. To hlavné, teoretická zdôvodnenosť, by sa mala, pravda, ešte poriadne preveriť v diskusií.

### 1.4. *Problém valencie*

Východiskom a zväčša aj záverom skúmaní hodnotových orientácií býva zisťovanie hodnotových hierarchií: ako sú jednotlivé sledované položky v prípade skúmaných jednotlivcov a skupín zoradené nad a pod sebou. Pre úplnejšie poznanie hodnotových orientácií je však žiaduce skúmať popri predchádzajúcom aj inú stránku problematiky, totiž valenciu hodnôt. Valenciu hodnoty tu chápeme ako *požadované množstvo* tejto hodnoty. (1) Výška umiestnenia hodnoty a jej valencia potom predstavujú dva aspekty sledovanej problematiky. Rezignujúc na poznanie valencie rezignujeme na úplnosť informácie. U niektorých jednotlivcov či skupín môžeme napríklad zistiť, že hodnota povedzme „rodinné kontakty“ sa nachádza nie príliš vysoko, až za viacerými inými, na rebríčku vyššie umiestnenými „hodnotami“. Pritom ale dotýčny

---

(1) Vychádzame pritom z chápaní, ktoré uvádzajú V. Brožík a J. Grác. Našej interpretácii však napovedajú skôr autormi uvádzané príklady než doslovné priame vymedzenia.

V. Brožík charakterizuje valenciu ako motivačnú intenzitu hodnoty. „Vysokú valenciu môžu mať aj hodnoty, ktoré nie sú vzácné, ale ktorých subjekt potrebuje veľmi mnoho.“ „... neplatí jednoznačne, že ten, kto si zaradil lásku na 1. miesto, potrebuje viac lásky, ako ten, kto si ju zaradil na 2. či 3. miesto. Znamená to len, že potrebuje viac lásky, podobne ako niekto potrebuje viac kultúru (pretože jej dosť nedostáva) a niekto naopak viac kultúry, pretože sa naučil ju využívať a jeho aspirácie sú relatívne veľmi vysoké“ [Brožík 1976: 199].

J. Grác vysvetľuje valenciu ako mocnosť hodnoty samej osebe. Uvádza príklad, kde jedinec A môže odsunúť peniaze na vedľajšie miesto, ale pritom má vyššie nároky na množstvo peňazí, ako jedinec B, u ktorého peniaze zaujímajú dominantné postavenie [Grác 1979: 53 an.]

jednotliviec či skupina môžu zároveň požadovať týchto kontaktov veľmi mnoho, možno tiež viac ako niekto iný, u ktorého hodnota rodinných kontaktov bola umiestnená na vyššom stupni rebríčka. Podobne by sa dali uvádzať ďalšie príklady s voľným časom, pracovnou výkonnosťou, deťmi, peniazmi a i. Z príkladov je popri inom zrejme to, že požadované množstvo hodnôt nemusí vždy korešpondovať s výškou umiestnenia tejto hodnoty na rebríčku subjektu. Z toho potom možno vyvodit nasledovný záver: poradie a valencia hodnôt sú dva komplementárne aspekty hodnotovej skutočnosti; preto je žiadúce zachytiť nie iba jeden, ale oba tieto aspekty.

### 1.5. *Problém celostnosti a zhlukov*

Hodnotové orientácie na určité existujúce či požadované oblasti a javy života neexistujú v skutočnosti spravidla v individuálnej rozdrobenosti a izolácii, ale sú u subjektu prepojené a tvoria určitú celistvú štruktúru. Význam dielčích orientácií nespočíva iba v tom, aká je každá z nich sama osebe; ich význam je nevyhnutne daný aj konkrétnym spojením s ostatnými orientáciami subjektu. Každá čiastková hodnotová orientácia má teda význam aj podľa toho, s akými ďalšími čiastkovými hodnotovými orientáciami je prepojená, a tiež podľa toho, ako, akými spôsobmi je s nimi prepojená. Nazdávame sa, že tu možno použiť ilustráciu uvádzanú v inej súvislosti geštalťistmi: tón v hudbe nadobúda zmysel až v istom spojení s ďalšími tónmi a konkrétny význam, zmysel bude rozličný podľa toho, akú kvalitu majú aj tieto ďalšie tóny a akým spôsobom sú navzájom spojené.

Z dobrých výskumov a tiež „zo života“ je známe, že vyzdvihovanie povedzme peňazí môže byť dôsledkom ich vyhrotenej potreby napríklad v období zariaďovania domácnosti, stavby rodinného domu a pod., ale že môže byť tiež dôsledkom deformovanej jednostrannej orientácie známej ako „konzumizmus“. Túžba po cestách do zahraničia môže mať zmysel rekreačný, zmysel poznávací, ale i zmysel prestížny, nakupovací až šmelinársky. Takéto a podobné významy jednotlivých vyzdvihovaných hodnôt sa stávajú zrejme až podľa zapojenia týchto hodnôt do celého komplexu. Bez poznania tohto komplexu, jeho zložiek a štruktúry nemôžeme zmysel zachytených článkov dostatočne vysvetliť.

Integrácia pôvodne dielčích hodnotových orientácií do celostného hodnotového systému je čiastkovým prejavom vývinu osobnosti či formovania skupiny.

Vedúce hodnoty v hodnotových systémoch považujeme za tzv. dominantné hodnoty. Ony v systéme dominujú, vtlačajú pečať ostatným hodnotám, ale aj celému systému, ony do istej miery „riadia“ fungovanie a význam ostatných „hodnôt“ v danom systéme. Nestačí ale všímať si iba dominantné hodnoty; dokonca výlučné sledovanie dominant by bolo škodlivé. „Presuny signalizujúce zmenu môžu nastávať na ďalších miestach hierarchie“ [Marody-Nowak 1983 : 9].

V už spomínanom výskume hodnotových orientácií a postojov študentov FF UK v Bratislave sme postupovali nasledovne: 1. prostredníctvom hodnotenia predkladaných vybraných výrokov, tvrdení zisťujeme samotné orientovanie študentov, t. j. smer orientácií, ich zameranie, „kvalitu“; 2. prostredníctvom druhokrokového výberu, ktorý uskutočnili samotní respondenti spomedzi tých orientácií, ktoré uviedli v prvom kroku, sledujeme mieru dôležitosti, význam, či „relatívnu váhu“ tej-ktorej orientácie u daného jednotlivca. Takto potom zisťujeme a rozlišujeme dominantnosť jedných a okrajovosť iných zaznamenaných orientácií jednotlivca.

Štruktúru hodnotových systémov si však predstavujeme ďalej ako komplikovanejšiu, ako istú usporiadanosť *zhlukov* hodnôt. Tieto zhluky hodnôt sú dielčiami komplexmi hodnôt, navzájom u subjektu pospájanými. V každom takomto zhluku potom môžu existovať isté dominantné hodnoty, ktoré „zafarbujú“ celý komplex. Práve vzájomné prepojenia hodnôt ale špecifikujú ich zmysel. Tieto zhluky sú zrejme spojené so špecifickými oblasťami a neraz i so špecifickými situáciami života. Vy-

svetlujú popri inom, prečo neraz „nižšia“ hodnota práve tým, že je tesnejšie spojená s dominantnou hodnotou, „vífazí“ nad „vyššou“ hodnotou, ktorej takéto úzke spojenie s dominantnou hodnotou chýba alebo je uvoľnené.

Zdá sa, že dosiaľ pričasto vytrhávame jednotlivé hodnoty a parciálne hodnotové orientácie z ich prirodzených štruktúr, do ktorých sú u sociálnych subjektov vsadené. Skúmame ich potom v takejto separovanej podobe, kedy nadobúdajú zmenený zmysel, využívame priemery a agregáciu, zisťujeme akúsi pozíciu jednotlivých „hodnôt“, ale zanedbávame štruktúru. „Rozhodujúcou podmienkou spoľahlivej interpretácie hodnotových štruktúr je vydelenie systémových ‚obrazov‘, a nie rangovanie súboru hodnôt a ich izolované skúmanie...“ [Jadov a kol. 1979 : 50]. „Ak chceme... porozumieť činnostiam, nestačí sa odvolávať na jednotlivé hodnoty, pretože tieto po vytrhnutí z kontextu dostávajú už odlišný význam.“ [Marody-Nowak 1983 : 24]. Cieľom by malo byť poznať práve prirodzené štruktúry spolu so zhľukmi, „hodnotovo-orientačnými syndrómami“, ktoré sú v nich vytvorené a s dominantnými hodnotami, ktoré tu majú vedúce postavenie. S tým sa spája väčšia potreba uplatniť typologické metódy, pravda, v spojení s koncepciou, ktorá existenciu prirodzenej štruktúry rešpektuje.

### 1.6. *Problém mechanizmov vyzdvihovania*

Vyzdvihnutie istých hodnôt a hodnotových orientácií subjektom — oproti iným hodnotám a hodnotovým orientáciám — sa môže uskutočňovať. zdá sa, dvoma mechanizmami, dvoma spôsobmi. 1. V nadväznosti na zjavne väčšiu objektívnu dôležitosť, prínosnosť. Inteligent pracujúci doma vyzdvihne zrejme vyššie žiadúcnosť, uznávanie písacieho stroja, než malotraktora; spoločenský systém fungujúci dôsledne na princípe výkonu vyzdvihne väčší vzdelanie než askriptívne znaky. 2. V dôsledku pocítovania nedostatku príslušnej „hodnoty“. Ak sa realizácia istých potrieb sťažuje, ak sa stáva nesamozrejmom či dokonca problematickou, vedie to k stúpaniu pocítovania jej významu. Chorí jednotlivci hodnotia zdravie vyššie než zdraví; zhoršovanie životného prostredia vedie k tomu, že táto otázka a problematika sa stáva významnejšou než v minulosti; celá problematika nedostatkového tovaru u nás má podobné hodnotové implikácie.

Z výskumníckeho hľadiska budú zrejme najdôležitejšími tie implikácie rozlíšenia uvedených mechanizmov, ktoré sa týkajú interpretácie, *vysvetľovania* zistení. Sociologicky je predsa významné, že niektoré spomedzi vyzdvihnutých hodnôt vďaka za svoju pozíciu pôsobeniu mechanizmu *A*, zatiaľ čo iné zasa pôsobeniu mechanizmu *B*. Významné je i to, že v jednej skupine a v jednom prostredí sa dostávajú do popredia hodnoty spojené prevažne s jedným mechanizmom, v inej skupine a v inom prostredí zasa hodnoty spojené s mechanizmom druhým.

## 2. Problémy viažúce sa k vzťahu hodnotovej orientácie a činnosti

### 2.1. *Problém motivačného pôsobenia*

Neraz sa vzťah medzi hodnotovou orientáciou a motiváciou zjednodušuje. Odhalenie hodnotovej hierarchie sa často implicitne chápe ako odhalenie motivačnej štruktúry. Neprihliada sa dostatočne na sprostredkujúce a rušivé činitele vo vzťahu medzi hodnotovou orientáciou, motiváciou a činnosťou. V tomto vzťahu sa tak umelo a nezdôvodnene zavádza „krátke spojenie“: aké sú vyzdvihnuté hodnoty, taká je motivácia a taká je i činnosť. To je riešenie nepochybne atraktívne, žiaľ, natoľko zjednodušené, až je nepravdivé.(2)

(2) V tomto zmysle kriticky posudzujeme nasledovné tvrdenie: „Hodnoty ustálené v kultúre či subkultúrach fungujú ako vzorec výberu individuálnej životnej trajektórie, opierajúc sa o systém noriem danej spoločnosti; tieto hodnoty sú prapríčinou procesov samoaktualizácie, ľudských činností“ [Kuśmierski 1980 : 253].

V skutočnosti: 1. niektoré spomedzi existujúcich hodnotových orientácií vôbec nemusia byť a nemusia sa ani v budúcnosti stať súčasťou motivačnej štruktúry osobnosti; 2. niektoré ďalšie môžu mať a spravidla aj majú akýsi „odložený“ motivačný význam, keď sa motivačne pôsobiacimi stanú až po dlhšom čase, v zmenených podmienkach; 3. motivačný význam iných orientácií môže byť zasa v dôsledku viacnásobného sprostredkovania významne „posunutý“ a 4. iba v niektorých, častejších či menej častých prípadoch sa stáva, že motivačná sila istých hodnotových orientácií je relatívne bezprostredná, okamžitá a zrejmalá.

Podobný rozdielny význam a motivačné pôsobenie tých-ktorých hodnôt a hodnotových orientácií sú pojmovo zachytené a obsiahnuté v tom, čo V. Brožík [Fronková-Brožík 1979 : 51] vyjadruje ako „predstavu životného optima“ a „úroveň aspirácií“. Predstava životného optima obsahuje tie hodnoty a hodnotové orientácie, ktoré vypovedajú o tom, čo daný subjekt uznáva za vhodné a žiaduce: „tak by to malo byť“, „toto by bolo dobré“. Takto subjekt vyzdvihuje žiadúcnosť istých vecí, „hodnôt“ bez toho, aby ho to nevyhnutne k niečomu zaväzovalo. Oproti tomu „úroveň aspirácií“ je tvorená hodnotami a hodnotovými orientáciami, ktoré sa vzťahujú k tomu, čo subjekt skutočne chce dosiahnuť, k čomu je preto pripravený aj čosi vykonať a vynaložiť sily (možno viac a možno menej). Jednotlivci a skupiny s navzájom podobnou predstavou optima sa môžu významne líšiť čo do úrovne svojich aspirácií a, pravda, tiež čo do činností naozaj realizovaných. Nasledujúca ilustrácia uvedeného principiálneho rozlíšenia je z demografickej problematiky: vo vzťahu k populačnej klíme sa v nej rozlišuje „ideálny“ počet detí (predstava optima) a plánovaný počet detí (úroveň aspirácií). V centre pozornosti je potom meniaci sa pomer týchto stránok v Československu za posledné desaťročia. „Pokiaľ terénne skúmania v 60. rokoch zisťovali, že väčšina rodín síce pre seba plánuje dve deti, za ideálnu však považuje trojdetnú alebo aj väčšiu rodinu, potom obdobné prieskumy začiatkom 80. rokov konštatujú, že „plánovaný“ a „ideálny“ počet detí v rodine sa v postojoch mladých žien stále viac stotožňuje. Model rodiny s dvoma deťmi jednoznačne dominuje v názoroch, plánoch i konkrétnom populačnom správaní“ [Aleš 1984].

Opätovne na tomto mieste aspoň pripomíname už uvedenú klasifikáciu hodnôt od J. Gráca [Grác 1979 : 40 an.]. Spomedzi vyčlenených štyroch druhov hodnôt práve posledný druh, hodnoty subjektom uznávané a želané, sa vyznačuje najväčšou motivačnou silou.

Bez dostatočného patričného rozlíšenia hodnôt a hodnotových orientácií opätovne zanedbávame tú skutočnosť, že orientácia subjektu na jednotlivé hodnoty, okruhy hodnôt, jej parciálne hodnotové orientácie majú raz takú a inokedy odlišnú motivačnú silu a, pravda, tiež odlišný význam, funkciu, dôsledky a pod. Tieto odlišnosti, rozdielne postavenie iba z veľmi malej časti, a preto nedostatočne zachytíme púhym usporiadaním hodnôt či hodnotových orientácií do tradičného hodnotového rebríčka.

## 2.2. *Problém sfér prejavov a komplementarity skúmania*

Hodnotové orientácie sa často skúmajú výlučne cez vedomie a vyvodzujú sa „absolútne“ závery. Parciálne sa tak nezdôvodnene povyšuje na komplexné.

V problematike hodnotových orientácií považujeme za rozhodujúci vzťah medzi hodnotovými orientáciami a činnosťou subjektu. Celkove platí, že tento vzťah je zreteľný, že teda hodnotové orientácie vplývajú na činnosť daného subjektu. Súlad hodnotových orientácií a činnosti je z hľadiska osobnosti cenný najmä vtedy, keď je dosahovaný na vyššej úrovni a v životných oblastiach prvoradej dôležitosti. Parafrázujúc myšlienku V. A. Jadova [Jadov a kol. 1979 : 192], takýto súlad možno dosahovať jednak aktívnou stratégiou, cestou pripodobňovania činnosti k existujúcim hodnotovým orientáciám, jednak stratégiou pasívnou, teda cestou zníženia úrovne

hodnotových orientácií na úroveň faktickej činnosti. V mnohých konkrétnych prípadoch, ako sme už mali možnosť vidieť, je však vzťah medzi hodnotovými orientáciami a činnosťou oslabený. Stretávame sa teda potom nielen s takými hodnotovými orientáciami, ktoré sa premietajú do činnosti, ale aj s inými, pre ktoré to neplatí. Na „druhej strane“ nachádzame činnosti, ktoré sú spoludeterminované hodnotami subjektu, ale aj iné činnosti, ktoré sú vyvolané k životu bez veľkého ohľadu na hodnotové orientácie subjektu a neraz priam napriek a proti nim.

V tejto súvislosti však pamätajme — aby naše očakávania neboli neprimerané — na Jadovovu myšlienku [Jadov a kol. 1979 : 176], podľa ktorej hodnotové orientácie a ďalšie vyššie umiestnené dispozície určujú skôr smer istej všeobecnej „osi“, tendencie činnosti, než smer a podobu jednotlivých aktov činnosti.

*Hodnotové orientácie sa prejavujú vo vedomí a v činnosti.* To sú ich dve základné sféry prejavov. Presnejšie formulujúc, niektoré hodnotové orientácie sa prejavujú vo vedomí, niektoré zasa v činnosti a niektoré zároveň vo vedomí i v činnosti. To potom vedie k tomu, že zo skúmania vedomia nevieme presne vyvodíť, ako sa zistené orientácie prejavujú či prejavia v činnosti, a naopak, na základe skúmania činnosti zasa nedokážeme presne posúdiť, nakoľko sú zistené orientácie zakotvené aj vo vedomí konajúceho subjektu.

Maximalistickou požiadavkou je komplementárne a synchrónne skúmať hodnotové orientácie jednak cez vedomie a jednak cez činnosť. Minimálnou požiadavkou, ktorú možno splniť okamžite a „bez prípravy“, je upozorňovať na limitácie, ktoré sú vlastné tomu bádateľskému a výskumníckemu prístupu, kde sa hodnotové orientácie „vidia“ a zisťujú prevažne či dokonca výlučne cez vedomie.

### 3. Problémy viažúce sa k správaniu osobnosti a k jej sociálnemu zaradeniu

#### 3.1. *Problém rolovej štruktúracie*

Neraz zabúdame, že jednotlivec so svojou hodnotovou orientáciou nie je monolitom, ale že táto jeho hodnotová orientácia je spravidla štruktúrovaná, diferencovaná. Treba upozorniť prinajmenšom na jednu podobu tejto štruktúrovanosti, a to podľa vykonávaných sociálnych rol. Tak ako je jednotlivec spravidla nositeľom viacerých sociálnych rol — a to aj viacerých rol neokrajových — tak je spravidla aj jeho hodnotová orientácia viac alebo menej štruktúrovaná.

Požiadavky marxistického humanistického prístupu vyžadujú vychádzať z filozofickej predstavy zásadne jednotnej, celistvej osobnosti. To ale neznamená, že by sme nemali popri takých konkrétnych prípadoch, kde jednotlivec uplatňuje v rôznych svojich rolách hodnotovú orientáciu diferencovane, pritom primerane a v zásade celistvo, vidieť aj iné prípady (početnejšie alebo zriedkavejšie), kedy dochádza až k ostrej parcelácii hodnotovej orientácie osobnosti podľa vykonávaných sociálnych rol. (Pozri napr. [Brožík 1976 : 100], Aruťuňan [Obraz 1979 : 55—56]).

#### 3.2. *Problém sociálneho začlenenia a skupinových noriem*

Spravidla dostatočne nezohľadňujeme (občas preto, že na to zabúdame, zväčša však z dôvodu menšej náročnosti) tú skutočnosť, že jednotlivec koná ako zaradený člen istej kolektivity. Potom ale tie teoretické či výskumnícke koncepcie, ktoré takto postupujú, majú obmedzenú platnosť, keďže sú založené na silne zjednodušenom — vyjadrenom či zamlčanom — predpoklade.

Pri riešení tejto otázky sa žiada skúmať predovšetkým objektívne spoločenské zaradenia jednotlivcov. Tie totiž vysvetľujú z veľkej časti genézu individuálnych hodnotových orientácií, t. j. vznik a formovanie toho, čo títo ľudia *chcú*. Mnohí autori v tejto súvislosti vyzdvihujú najmä význam mikroprostredia: napríklad Aruťuňan [Obraz 1979], Pogosjan [Obraz 1979], [Aleksejeva 1980], [Blinov — Titma 1985]. Zároveň však sociálne začlenenie vysvetľuje aj to, ako títo ľudia konať *musia*.

Ponúkajú sa aj iné možnosti, ako postupovať pri riešení uvedeného problému. Medzi tieto možnosti patrí skúmanie skupinových hodnôt a noriem, skúmanie referenčných skupín, referenčných prostredí a pod. Nazdávame sa, že menovite skúmanie platných, prijímaných *skupinových noriem* býva podceňované a skúmanie individuálnych hodnotových orientácií zasa preceňované. Aktuálne individuálne správanie je totiž, zdá sa, v rozhodujúcej miere určované s ohľadom na platné skupinové normy, a to často i vtedy, keď tieto skupinové normy nie sú v plnom súlade s vlastnou individuálnou hodnotovou orientáciou. Je to čiastočne tiež problém konformity, a to najmä konformity tzv. vonkajšej. Ako uvádza G. A. Pogosjan, „... osobnosť nemusí byť nositeľom hodnôt kolektívu, ale pritom sa môže impulzívne pridŕžovať skupinových noriem v správaní. V takých prípadoch hovoríme o konformnom správaní...“ [Obraz 1979 : 45]. Jednotlivci tu nepresvedčene prispôsobujú svoje správanie vonkajšiemu tlaku, požiadavkám okolia a pod. Jednou z podôb alebo súčasťou takéhoto mimikri je tiež verbálny konformizmus: jednotlivci chcú ukázať, že vedia, „čo sa patrí“, aké hodnoty sa v danom prostredí „nosia“. Takto vyzdvihované hodnoty slúžia na udržanie vlastného priestoru, na zlepšenie dojmu a prípadne až ako súkromná falošná ideológia.

Pravda, z hľadiska skúmania osobnosti možno proti takejto reklame, ktorú robíme skupinovým normám, namietat prinajmenšom nasledovne: nevedno, aká je ich dosažnosť, nevedno, či vplyv skupinových noriem na jednotlivca zostane takpovediac časovo a miestne uzavretý, alebo či bude svojim významom ďalekosiahlejší, čo by znamenalo, že normy danej skupiny ovplyvnia jednotlivca aj pre jeho pobyt v inom prostredí a po opustení skupiny. Táto námietka má svoje zdôvodnenie; hlbšiu odpoveď na danú otázku ponechávame tu otvorenú. Ale v iných prípadoch, kedy v popredí je úloha charakterizovať isté prostredie, istú skupinu — a to je úloha, s ktorou by sa sociológ mal stretať častejšie — v týchto prípadoch sa zdá byť skúmanie skupinových noriem veľmi vhodnou cestou. Iba ťažšia zachytiteľnosť skupinových noriem môže vysvetliť ich časté opomínanie v porovnaní s individuálnymi hodnotovými orientáciami. Neprihovárame sa za úplnú zmenu centra pozornosti; prihovárame sa za jej adekvátnejšie rozloženie.

### 3.3 *Problém organizácie*

Pred každým sociálnym systémom neustále stoja isté úlohy, ktoré treba plniť, a otázky, ktoré treba riešiť. Tieto úlohy sú vytvárané dynamikou samotného systému a intervenujúceho spoločensko-prírodného prostredia. Delba týchto úloh zodpovedá delbe činností. Keďže úlohy a príslušné činnosti treba plniť, naozaj je jednoduchšie, ak ľudia *chcú* robiť to, čo robiť majú alebo musia. Ak sa to ale tak nedá „zariadiť“, potom pre sebazáchovu a fungovanie systému (rodiny, podniku, spoločnosti...), je potrebné, aby sa robilo to, čo sa urobiť má a musí, aj keď sa to robiť nechce. Tak je to potrebné, pravda, vtedy, keď nevidíme, nechceme či nemôžeme dosiahnuť iný rámec možností a rozhodujeme sa daný systém udržiavať a zlepšovať. Uvedená situácia je v skutočnosti komplikovanejšia tým, že spravidla existujú diferencie v názoroch na to, čo sa urobiť „má a musí“.

Prejavmi organizácie sociálneho sveta na jeho rôznych úrovniach sú teda delba úloh a činností, rôzne mechanizmy výberu a priradovania, teda spájania istých jednotlivcov s istými činnosťami, ďalej platné systémy podnecovania, vedenia a donucovania plniť dané úlohy, systémy kontroly a systémy sankcií a, pravda, integrácia toho všetkého. V časoch akcelerujúcej sociálnej dynamiky a vysokého stupňa delby práce nemožno zdôvodnene očakávať, že hodnotové orientácie budú neporušene vyrastať na báze tradícií a že celoživotné konanie bude radostným refazcom bezproblémového uskutočňovania vlastných hodnotových orientácií. V mnohých konkrétnych prípadoch prevažuje vonkajšia determinácia činnosti v podobe priamych

či nepriamych príkazov, donucujúco pôsobiacich neosobných požiadavok a pod., život je naplnený osobne či neosobne koncipovanými povinnosťami, ktoré neraz pociťujeme ako cudziu silu. Neraz ale práve pri plnení povinností — voči rodine, voči práci či kolektívu, voči národu či spoločnosti — učíme poznávať, čo je naozaj dôležité, čo si treba vážiť, čo je teda „hodnotou“ — aj keď plnenie takýchto povinností nie vždy je činnosťou radosťou a nie vždy sa tiež „opláca“. Takým spôsobom jednotlivcami vyznávané hodnoty nie sú nevyhnutne iba tým, čo musí v dôsledku tlakov reality ustupovať, ale sú aj tým, čo sa v dôsledku týchto tlakov vytvára a pretvára.

To je dielči kontext problematiky hodnotových orientácií. Jediná metodologická direktíva, ktorú z tohto vyvodzujeme, je požiadavka byť si pri skúmaní hodnotových orientácií vedomí uvedených súvislostí a zohľadňovať ich.

#### 4. Problémy viažúce sa k procesu skúmania hodnotových orientácií

##### 4.1. *Problém sémantický*

Respondentom predkladáme isté stimuly, „hodnoty“ na to, aby ich posúdili, uviedli ich dôležitosť, význam, žiadúcnosť, svoje aspirácie voči nim a pod. Pritom je veľmi pravdepodobná tá možnosť, že respondenti „rozumejú“ týmto stimulom rozlične, tak, že do nich vkladajú rozličný obsah a význam. Tieto odlišnosti majú sčasti individuálne značenie (sú dôsledkom individuálnych skúseností a pod.) a sčasti značenie sociálne (chápanie pojmov typické pre isté skupiny a prostredia, kolektívna skúsenosť). „Výklad sémantického obsahu niektorých hodnôt môže byť u jednotlivých skupín mládeže odlišný. Potom fakty o zhodnosti v posudzovaní významu hodnôt môžu byť viac či menej metodickým artefaktom, daným odlišným chápaním vnútorného obsahu hodnôt“ [Holda-Čermáková 1980 : 420]. Nebezpečenstvo rozdielneho obsahového chápania „hodnôt“ respondentmi vzrastá najmä vtedy, keď skúmame hodnotové orientácie iba na veľmi všeobecnej úrovni, kde existuje väčší priestor pre odchylnosti.

Problém možno v niektorých výskumoch zmenšiť tým, že štandardizujeme význam používaných stimulov tak, aby „naše“ chápanie bolo zrejme všetkým respondentom. Náročnejšou, ale širšie použiteľnou a tiež správnejšou cestou je ponechať individuálne chápania stimulov, „hodnôt“, ale zároveň zistiť, zachytiť tieto individuálne významy. V tejto podobe je riešenie zrejme spojené tiež s už spomenutou požiadavkou viacúrovňového prístupu.

##### 4.2. *Problém kontextu*

Skúsenosti ukazujú, že posudzovanie jednotlivých „hodnôt“ či skupín „hodnôt“ sa líši podľa toho, v akom kontexte sa skúmajú. Zaujímajúc sa potom o istý okruh hodnôt, môžeme získať od prípadu k prípadu rozličné výsledky, a to i vtedy, keď skutočný „status“ týchto hodnôt je konštantný.

Uvažovať možno zrejme aspoň o dvoch možnostiach, ako zmenšovať tento nežiadúci vplyv. Vplyv kontextu by bolo možné zmenšovať výberom vhodného, „netendenčného“ a „nekričiaceho“ kontextu. Pravda, neraz nevedno, kde takýto kontext vôbec nájsť; inokedy zasa je nám kontext jednoznačne zadaný výskumnou úlohou. Nežiadúci vplyv kontextu by sa dal ďalej čiastočne neutralizovať istou štandardizáciou používaných kontextov.

##### 4.3. *Problém proklamativnosti*

Pre respondentov je výskum hodnotových orientácií súčasťou sociálneho sveta, pričom ich skúsenosti neraz hovoria, že v tomto svete sa nezaobídu bez masiek a kamuflovania. Ak mu v tom nejakým spôsobom nezabránim, sociálny subjekt — a to sa

už netýka iba respondentov, jednotlivcov — nás často „nepúšťa“ k sebe, drží si nás „na dištanc“, ukazuje sa nám z tej lepšej stránky. Skôr než „aký je“ ukazuje „aký by mal byť“ či „aký by chcel byť“. Preto neraz — vedome či podvedome — neuvádza svoje skutočné hodnotové orientácie, ale ich skresľuje. Do hry vstupuje už spomínaný verbálny konformizmus; sociálny subjekt proklamatívne deklaruje, manifestačne sa prihlasuje k takým orientáciám, o ktorých si z nejakého dôvodu myslí, že je vhodné sa k nim vo výskume (a prípadne aj mimo výskumu) prihlásiť. Môže sa v tomto zmysle nechať viesť ohľadmi na výskumníka, ohľadmi na svoje sociálne prostredie či asociáciami kádrového dotazníka.

Uvedieme aspoň jednu ilustráciu. Pri spomínanom výskume hodnotových orientácií a postojov študentov FF UK v Bratislave a taktiež v inom prieskume hodnotových orientácií mládeže uskutočnenom v rámci diplomovej práce [Rypák 1984] bola jedna z otázok zameraná na to, ako mladí ľudia posudzujú vlastníctvo vecí, ktoré, ako sa hovorí, „letia“. Hoci je dobre známe, že zhaňanie takýchto vecí zaberá veľkú časť energie veľkej časti mladých ľudí, verbálne sa stretlo takéto zameranie s prakticky jednoducho a rýznym odmietnutím. Skrátka, to, čo sa považuje za normálne a žiaduce robiť („tak to kážu naše skupinové normy a „zákony““), to je neslušné, trapné a „malomeštiacke“, ak sa to priamo nazýva a priznáva či verbálne vyzdvihuje. Bolo by potom ale výskumníčkou chybou, keby sa takéto a podobné masky neprehliadli a keby sa príslušné dekoratívne orientácie chápali ako orientácie skutočné. Žiaľ, takáto dekoratívnosť nie je vždy natoľko zjavná a prehľadnuteľná, ako je to v uvedenom prípade.

Je len prirodzené, že uvádzané problémy a „činitele nedostatočnosti“ sa vo výskumnej praxi môžu tiež kombinovať, vystupovať spoločne, a tak zhoršovať výsledok, ktorým sú výskumné zistenia o hodnotových orientáciách, zovšeobecňujúce tvrdenia či návrhy sociotechnických opatrení. Toto sa nielen *môže* stať, ale neraz sa aj skutočne stáva.

Bolo by ilúziou myslieť si, že jednoduchým poukázaním na niektoré možné zdroje nedostatkov sa všetky problémy vyriešia. Na zlepšenie bádateľskej a výskumníckej praxe do budúcnosti treba v prvom rade nájsť pozitívne odpovede, riešenia existujúcich problémov. Keďže zdôvodnene možno očakávať, že tieto nové riešenia budú vo všeobecnosti náročnejšie než dnešné postupy, budú ťažko prechádzať sitom prinajmenšom niektorých, aspoň dnes uplatňovaných požiadaviek na odbornú a vedeckú prácu. To môže potom sťažovať prekonávanie nedostatočných riešení. Veď i dnes už vidíme, že neraz sa zmierujeme s nejdňm nedostatkom výskumníckej koncepcie, keď narážame na tvrdý strop, daný raz časovými obmedzeniami spojenými s postupmi pri samotnom zbere primárnych údajov (napr. pri rozhovore), inokedy daný rozlišovacou schopnosťou respondentov, finančnými možnosťami výskumu, termínovými požiadavkami zadávateľa a pod.

Pri uvádzaní identifikovaných problémov, ktoré možno chápať ako aktuálne či potencionálne zdroje chýb a nedostatkov vo výskumoch hodnotových orientácií, sme sa usilovali všade tam, kde to bolo v našich silách, nájsť, sformulovať a uviesť aj pozitívne riešenie, aspoň vo všeobecnejšej polohe. Zostáva ale dosť aj takých prípadov, kde ešte dnes nevieme urobiť ani povedať viac, než poukázať na možný zdroj nedostatočnosti. Pozitívne riešenia tu snáď ešte väčšmi než inde čakajú na nápady, diskusiu a experiment.

## Literatura

- Aleksejeva, V. G.: *Mesto cennostnyh orientacij v postrojenii tipologii ličnosti*. Sociologičeskije issledovaniya 1980, č. 1.  
Aleš, M.: *Bude nás ubývať? Tvorba 1984*, č. 11.  
Blinov, N. M. — Titma, M. Ch.: *Nravstvennyje orientacii sovetskoj molodeži*. Sociologičeskije issledovaniya 1985, č. 1.

- Borowicz, R.: *Struktura wartości młodzieży*. In: *Sociologia wychowania*. Acta Universitatis Nicolai Copernici. Toruń 1982.
- Brožík, V.: *Marxistická teória hodnotenia*. Bratislava, Pravda 1976.
- Fronková, V. — Brožík, V.: *Rozvoj životných potrieb a hodnotových orientácií v podmienkach budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti*. Bratislava, VÚŽÚ 1979.
- Grác, J.: *Pohľady do psychológie hodnotovej orientácie mládeže*. Bratislava, SPN 1979.
- Hirner, A. — Krivý, V. — Schenk, J.: *Možnosti optimalizácie sociálnej kontroly v socialistickom výrobnom podniku*. Sociológia 1974, č. 4.
- Holda, D.: *Metodologické problémy sociologických výskumů mládeže*. Sociológia 1976, č. 5.
- Holda, D. — Čermáková Z.: *Sociologický výzkum hodnotových orientací*. Sociologický časopis 1980, č. 1.
- Holda, D. — Čermáková, Z.: *Analýza metodiky výskumu hodnotových orientací*. Sociologický časopis 1980, č. 4.
- Jadov, A. V. a kol.: *Samoregulacija i prognoziranje socialnog povenenja ličnosti*. Leningrad, Nauka 1979.
- Krivý, V.: *Hodnotenie a činnosť*. Sociológia 1984, č. 4.
- Krivý, V.: *Hodnotové orientácie a postoje študentov FF UK*. Výskumná správa. Bratislava, FF UK 1985.
- Kuśnierski, S.: *Teoretyczne problemy propagandy i opinii publicznej*. Warszawa, PWN 1970.
- Marody, M. — Nowak, K.: *Wartości a działania*. In: *Studia socjologiczne* 1983, Nr. 4.
- Misztal, M.: *Wielowymiarowa analiza wartości*. *Studia socjologiczne* 1982, Nr. 1 — 2.
- Obraz žizni i cennostnyje orientacii ličnosti*. Jerevan, IAN 1979.
- Ossowski, S.: *Konflikty niewspółmiernych skal wartości*. In: *Z zagadnień psychologii społecznej*. Warszawa, PWN 1967.
- Rypák, J.: *Hodnotová orientácia mládeže. Autoritatívne zdroje. Prieskum*. Diplomová práca. Bratislava, FF UK 1984.
- Socialističeskaja sistema cennostej i povsednevnaja kultura*. Sociologičeskije issledovanija 1981, č. 2.

## Резюме

**В. Кривы:** К теоретико-методологическим вопросам изучения ценностных ориентаций личностей

Результаты исследований ценностных ориентаций заставляют нас задуматься над их валидностью. Напрашивается вопрос, не являются ли многие исследовательские выводы скорее методологическим артефактом, чем правдивым отражением действительности. Существующие недостатки многократно обусловлены. В работе отмечаются некоторые открытые проблемы теоретического или методологического характера.

1. Проблемы, относящиеся прямо к ценностям и ценностным ориентациям. 1.1. Проблема разнородности. Ценности с точки зрения, которая нас интересует в работе, являются тем, на что ориентируется социальный субъект как нечто важное, значимое. Ценности, выступающие в жизни индивидов, групп и обществ, не являются однородными, позволяющими отразить их на одном и том же континууме, они разнородны. Следовательно, их все нельзя сопоставлять прямо, непосредственно, в смысле их высшего или низшего размещения. 1.2. Проблема иерархичности. Существующие ориентации проявляются одновременно на нескольких уровнях всеобщности и это необходимо учесть при их изучении. 1.3. Проблема многомерности. Ценностные ориентации представляют многомерные факты. Не принимая это во внимание, мы тем самым обедняем познание внутреннего богатства явлений. 1.4. Проблема валентности. Валентность ценности мы понимаем в работе как требуемое количество данной ценности. Уровень размещения (очередность) ценностей и валентность представляют два взаимодополняющихся аспекта ценностной действительности. Желательно отразить оба аспекта. 1.5. Проблема целостности и скоплений. Значение частных ориентаций состоит не только в том, какой является каждая из них сама по себе; их значение неизбежно определяется также конкретным соединением с другими ориентациями субъекта. До сих пор мы слишком часто выдергиваем отдельные ценности и частные ценностные ориентации из их естественных структур, в которые они вставлены у социальных субъектов. Нашей целью как раз должно быть познание естественных структур вместе со скоплениями ценностей, которые в них созданы и с доминирующими ценностями, занимающими здесь ведущее положение. 1.6. Проблема механизмов выживания. Выживание определенных ценностей и ценностных ориентаций осуществляется прежде всего двумя способами: а) в увязке с их объективной важностью, значимостью, б) сложность реализации определенной потребности ведет к росту ее испытываемого значения. Различение является важным особенно в связи с объяснением установленных в ходе исследования фактов.

2. Проблемы, связанные с отношением ценностной ориентации и деятельности. 2.1. Проблема мотивационного воздействия. Отношение между ценностной ориентацией, мотивацией и деятельностью нередко упрощается: каковы выдвинутые ценности, такова мотивация и такова же деятельность. В действительности же лишь в некоторых случаях мотивационная сила определенных ценностных ориентаций является сравнительно непосредственной, сиюминутной и явной. Поэтому необходимо и понятийно различать ценности с большей и меньшей мотивационной силой. 2.2. Проблема сфер проявлений и взаимодополняемости исследований. Ценностные ориентации проявляются в сознании и в деятельности. На основе изучения сознания мы не умеем точно определить, каким образом установленные ориентации проявляются или проявятся в деятельности, и наоборот, на основе изучения деятельности мы не способны точно определить, насколько установленные ориентации зафиксированы также в сознании действующего субъекта. Максималистским требованием является взаимодополняющееся и синхронное изучение ценностных ориентаций как посредством сознания, так и посредством деятельности.

3. Проблемы, относящиеся к поведению личности и к ее отношению к определенной социальной категории. 3. 1. Проблема структуры в зависимости от ролей. Мы подчас забываем, что индивид со своей ценностной ориентацией не является монолитом. Он является носителем нескольких социальных ролей и поэтому и его ценностная ориентация в известной мере структурирована. 3.2. Проблема отношения к определенной социальной категории и групповых норм. Необходимо учесть тот факт, что индивид выступает как член определенной общности. Объективная общественная категоризация индивидов во многом объясняет формирование того, что хотят эти люди, а также того, как следует себя вести этим людям и как они должны себя вести. Больше внимания, чем до сих пор, необходимо уделять групповым нормам: дело в том, что индивидуальное поведение в значительной мере определяется действующими групповыми нормами. 3.3. Проблема организации. Вследствие организации социального мира во многих конкретных случаях деятельности преобладает внешняя детерминация деятельности, жизнь наполнена обязанностями и пр. Но часто именно при выполнении обязанностей мы учимся познавать, что является поистине важным, т. е. что является ценностью.

4. Проблемы, относящиеся к процессу изучения ценностных ориентаций. 4.1. Семантическая проблема. Опрашиваемые часто поразному «понимают» называемые стимулы («ценности»), вкладывают в них различные содержание и значение. 4.2. Проблемы контекста. Оценка называемых ценностей находится под влиянием контекста, в котором они изучаются. 4.3. Проблема прокламативности. Социальный субъект иногда не приводит свои действительные ценностные ориентации, а называет определенные декларативные ориентации.

Приведенные проблемы и «факторы недостаточности» могут также комбинироваться в исследовательской практике, еще ухудшая тем самым полученный результат.

## Summary

### V. Krivý: On Theoretico-methodological Issues of the Research into Value Orientations of Personalities

The results of value-orientations research makes us ponder over their validity. The question may arise whether quite a number of research findings are not a methodological artifact rather than a true reflection of reality. The existing deficiencies are conditioned by a number of factors. In the present paper, attention is focussed on some open problems of a theoretical and methodological nature.

1. Problems directly related to values and value orientations. 1. 1. Problem of heterogeneity. From the aspect advocated in this paper, values are that to which the social subject is oriented as to something of importance, of significance. Values as they manifest themselves in the life of individuals, groups and societies are not homogeneous, enabling us to grasp them in a single, identical continuum: they are heterogeneous. Hence it follows that they cannot be directly, immediately compared in the sense of their higher or lower position. 1.2. Problem of hierarchization. The existing orientations manifest themselves on more levels of generality simultaneously; this must also be taken into account in their study. 1.3. Problem of multidimensionality. Value orientations represent multidimensional realities. Any disregard of this fact would result in a curtailed knowledge of the inner richness of the phenomenon. 1.4. Problem of valency. The value valency is conceived here as the required quantity of the given value. Consequently, the respective position (order) of values and valency represents two complementary aspects. 1.5. Problem of wholeness and clusters. The relevance of partial orientations does not consist only in what each of them is in itself; their significance is inevitably co-deter-

mined by their particular interconnection with the subject's other orientations. So far, individual values and partial value orientations have much too often been extracted from their natural structures in which they have been embodied in the social subjects. Our ultimate aim should be the cognition of natural structures together with value clusters formed within their framework and with dominant values occupying the foremost position. 1.6. Problem of preference mechanisms. The preference for certain values and value orientations is usually realized in two ways: a) in reference to their objective significance, contributiveness; b) the impeded realization of a certain need leads to an enhancement of its experienced significance. The distinction is particularly relevant in relation to the interpretation of research findings.

2. Problems connected with the relation between value orientation and activity. 2.1. Problem of motivational impact. The relation among value orientation, motivation and activity is often simplified: both motivation and activity are considered as corresponding to the values preferred. In reality it happens rather rarely that the motivational force of certain value orientations is relatively direct, immediate and evident. Hence it is necessary even on the conceptual level to distinguish between values with a greater and lesser motivational force. 2.2. Problem of the spheres of manifestation and complementarity of research. Value orientations manifest themselves in consciousness and in activity. The study of consciousness does not allow us exactly infer how the ascertained orientations are or will be manifesting themselves in activity; on the other hand, it is impossible on the basis of studying activity exactly to assess the measure in which ascertained orientations are anchored in the consciousness of the active subject. A maximalist postulate is the complementary and synchronous study of value orientations through consciousness on the one hand, and through activity on the other.

3. Problems connected with the behaviour of the personality and his/her social position. 3.1. Problem of the structure of roles. We tend to forget that the individual with his/her value orientation is no monolith. Being the bearer of multiplex social roles, his/her value orientation is, to certain extent, structured. 3.2. Problem of the social position and group norms. It is necessary to take into account that the individual acts as a member of a certain collectivity wherein he occupies a given position. The individuals objective social positions in many respects elucidate the formation of what these people want, but also how these people should and must act. More attention should be devoted to group norms than has been the case hitherto: actual individual behaviour is in fact significantly determined with regard to valid group norms. 3.3 Problem of organization. In consequence of the organization of the social world, in many particular cases of activity it is the external determination of activity that prevails, life is overflowing with duties, etc. Frequently, however, just in fulfilling our duties we learn to distinguish what is really important, i.e. what is value.

4. Problems connected with the process of value-orientations research. 4.1. Semantic problem. Respondents often „understand“ the presented stimuli („values“) in a different way, ascribing to them a different content and meaning. 4.2. Problem of the context. The appreciation of the presented values is influenced by the context in which they are studied. 4.3. Problem of proclamativeness. The social subject sometimes does not introduce his/her actual value orientations but avows certain decorative orientations.

In research practice the problems and „deficiency factors“ referred to above may also combine, thus further deteriorating the result.